

Herstelde betrekkingen.
De Gereformeerde zending en de Javaanse Christelijke
Kerken in een periode van overgang 1940-1950

Chr.G.F. de Jong

Inleiding

Voor de naoorlogse betrekkingen tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en de uit hun zendingsarbeid voortgekomen Javaanse Christelijke Kerken in Midden-Java is een aantal factoren bepalend geweest, waarvan enkele hun wortels tot ver voor de oorlog uitstrekken. In dit artikel zal gepoogd worden een korte inventarisatie te geven van de belangrijkste van die factoren en een beeld te schetsen van het cruciale decennium 1940-1950.

De zending en de Javaanse Kerken tot 1942

Reeds de synode van Middelburg (1896), die aan de wieg stond van de Gereformeerde zending als kerkelijke zending, had uitgesproken dat alle zendingsarbeid gericht diende te zijn op de *plantatio ecclesiarum*, het oprichten van (Javaanse) kerken, en dat deze kerken voorbestemd waren tot zelfstandigheid.¹ Nadat al in 1900 in zuidelijk Midden-Java de eerste Javaanse gemeenten waren geïnstitueerd, geraakte het proces van gemeentevorming in de jaren twintig in een stroomversnelling en toen in februari 1931 de synode der *Pasamoewan Gereformeerd Djawi-Tengah*² voor de eerste maal (in Kebumen) bijeenkwam, waren daar 26 zelfstandige gemeenten vertegenwoordigd. Ze hadden op dat moment de beschikking over vijf Javaanse predikanten en enkele tientallen evangelisten, colporteurs en andere hulpkrachten. In 1942 was het aantal gemeenten gegroeid tot 57 en het aantal predikanten tot vijftien – van wie één als zendingspredikant onder Javaanse transmigranten in Zuid-Sumatra werkzaam was – en ruim 600 niet-geïnstitueerde kringen en groepen, die soms over een ouderling, *guru* of helper konden beschikken. Des zondags waren er gemiddeld 12.000 kerkgangers en er waren 8.500 avondmaalsgangers. Het totaal aantal leden bedroeg 17.000.

Formeel betekende instituering van Javaanse kerken dat deze voortaan zelfstandig en los van de zending voortbestonden. Ze zouden hun eigen vormen van kerk-zijn moeten ontwikkelen. Zo had Middelburg het gewild. Doch zelfstandigheid bleek voor de oorlog in de praktijk slechts zeer gedeeltelijk en in fasen realiseerbaar. Niet alleen waren de Javaanse Kerken in financieel opzicht uitermate zwak, de gereformeerde religie stelde ook hoge eisen aan de intellectuele ontwikkeling der lidmaten. Elke gelovige moest immers zelf de bijbel kunnen lezen en zelf de belijdenisgeschriften bestuderen en begrijpen, eisen waaraan de Javaanse christenheid, ondanks de indrukwekkende prestaties van de zending op onderwijsgebied, lange tijd maar in zeer beperkte mate kon voldoen. De Gereformeerde zending bleef zich derhalve ook na 1931 verantwoordelijk voelen voor de Javaanse broeders en zusters en de banden bleven nauw. Een andere niet onbelangrijke aanleiding hiervoor was de vrees dat de Javaanse Kerken al te zeer in de ban zouden geraken van het Indische nationalisme.³ Niet alleen kon de Inlandse beweging om louter politieke redenen geen genade vinden in de ogen van de oudere generatie Nederlandse zendingsarbeiders⁴, ook leefde onder hen de overtuiging dat binnen de ene kerk politieke, culturele en sociale veelvormigheid de onderliggende, in Christus gefundeerde geestelijke eenheid niet mocht verduisteren of doorbreken. Dr H.A. van Andel (1875-1945), sinds 1912 zendingspredikant in Surakarta en de nestor van de Gereformeerde zending in zuidelijk Midden-Java, betoogde in dit verband dat in kerkelijk-theologisch opzicht als bijkomstigheden te beschouwen factoren als ras, natie, sexe, mate van geletterdheid, literaire of godsdienstige tradities, achtergrond en cultuur niet als “verdelingsprincipes” voor de vorming of organisa-

¹ Art. 116, *Acta Synode GKN 1896*.

² *Pasamoewan* - kerk(en), gemeente(n). Tijdens hun eerste synode gebruikten de Javaanse Kerken nog de naam “Gereformeerd”, tijdens de tweede noemden ze zich *Pasamoewan Christen Djawi Tengah* (Christelijke Kerken van Midden-Java); vervolgens kwam weer *Pasamoewan Gereformeerd Djawi-Tengah*, Gereformeerde Kerken van Midden-Java, in gebruik. Omstreeks 1938 werd de naam *Pasamoewan-Pasamoewan Christen Djawi ing Djawi Tengah Kidoel*, de Javaanse Christelijke Kerken in Zuidelijk Midden-Java.

³ Dat in kringen van de synode krachtige nationalistische gevoelens leefden was evident. Een der oprichters van de synode in 1931, de onderwijzer Atmodjo Kalam uit Wonosari, werd in 1935 wegens nationalistische gezindheid door de zending voor straf overgeplaatst, zie documenten 1 en 22 in Chr.G.F. de Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975. Een bronnenpublicatie*. (Alphen aan den Rijn, 1996).

⁴ Bijv. D.J.B. Allaart a. GK te Amsterdam, 23/8/1935, AGKAmst. 5, Stukken betreffende D.J.B. Allaart, 1930-1940.

tie van christelijke kerken mochten fungeren.⁵ Gebeurde dat wel, dan was het gevaar niet denkbeeldig dat dergelijke factoren als afzonderlijke openbaringsdragers zouden worden beschouwd. Dat mocht onder geen beding, want dat zou de unieke positie van de bijbel ondergraven en strijdig zijn met de principiële gelijkheid van alle mensen.⁶ Van Andel wees daarom de aanbevelingen van de conferentie van de Internationale Zendingsraad (IMC) in Jeruzalem (1928) betreffende kerk en “het nationale” van de hand⁷ en betoogde:

Een Kerk, geheel of vrijwel geheel bestaande uit mensen van een bepaald ras, zal zeker in haar uiterlijke verschijning de kenmerken daarvan dragen, en zoo een Kerk, bestaande uit Christenen van een bepaalde nationaliteit. Maar het Kerkelijke in de Kerk, datgene wat de Kerk tot Kerk maakt, zal alleen het Christelijke mogen zijn. Het Christelijke mag niet [...] gebonden worden aan nationale vormen, het “levende” van een Kerk mag niet met het “Inheemsche” worden samengekoppeld, en nog minder het eerste van het laatste afhankelijk worden gesteld,

zoals zijns inziens in Jeruzalem wél was gebeurd.⁸

Met de komst van J. Verkuyl naar Midden-Java in 1940 stak een wat andere wind op. Zonder onmiddellijk tegen Van Andel in te gaan, was hij een der eersten die ervoor pleitten het eigen karakter en de eigen verantwoordelijkheid der Javaanse Kerken volledig te erkennen en waarderen. Dat sloot aan bij zijn pleidooi uit 1935, dat de verantwoordelijkheid van Nederland in maatschappelijk, economisch en politiek opzicht jegens haar kolonie erkend zou worden.⁹ Eenmaal in Indië kon hij bovendien wijzen op de aandring, die door de IMC-conferentie te Tambaram (India, 1938) was uitgeoefend om aandacht te schenken aan de “Christian social action”, de vierde zendingsdienst van de sociaal-economische arbeid ten dienste van de opbouw van de inheemse kerken en van de volksgemeenschap waarbinnen de inheemse christenen leefden, en daarmee aan de opvoeding van deze kerken tot erkende en volwaardige deelnemers aan de voorbereiding der nationale onafhankelijkheid.¹⁰ Hoewel Verkuyl zijn collega-zendingsarbeiders in Midden-Java volgde in de mening, dat de kerk geen eigen sociaal-economisch of politiek programma had, drong hij er in tegenstelling tot hen¹¹ op aan dat de kerk in concrete politieke, maatschappelijke en economische kwesties haar stem zou verheffen en waar nodig een duidelijk standpunt zou innemen.¹²

Achter het ontwakende streven naar nationale onafhankelijkheid in Indië zag Verkuyl geen opstand tegen en ongehoorzaamheid aan het wettig gezag maar ontwaarde hij de leidende hand Gods. Ten aanzien van de inlandse beweging betoogde hij in 1941 dat deze

probeert te wekken een gevoel van nationaal bewustzijn, waar het nog grotendeels ontbreekt of slechts verborgen aanwezig is en [...] probeert het volksleven te leiden tot het innemen van een eigen plaats in het geheel der volkerenwereld. Dit streven is op zichzelf ontzaglijk verblijdend voor ieder, die de gang Gods in de geschiedenis nagaat. *God* is het die ook de Indonesische volkeren wakker geroepen heeft. Wie zich over de nationale bewustwording niet verblijdt, oprecht, eerlijk, verzet zich tegen den God der geschiedenis, die niet alleen de God van Nederland, maar ook de God der Indonesische volkeren is. [...] Het is de roeping der Kerk erop aan te dringen, dat in het politieke leven de eigen rechten van de Indonesische volkeren evenzeer als van de andere volkeren worden erkend en geëerbiedigd en dat alles gedaan worde, wat mogelijk is, om deze volkeren aan hun bestemming te doen beantwoorden.¹³

⁵ Chinese “taalkerken” daargelaten, die werden toelaatbaar geacht om puur pragmatische redenen. Deze mochten bovendien geen “Chinese Kerken” heten, doch moesten de naam “Maleise Kerken” gebruiken. J.A.C. Rullmann, P.H. van Eijk, “Rapport van de visitatie gehouden op het zendingsterrein Poerworedjo op 27 Maart 1936”, AGKU 5, Ingekomen stukken 1930-1939, (document 29 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

⁶ H.A. van Andel, *Cultuur en Christendom onder de Javanen*, (Kampen, 1921) 38.

⁷ Zie hiervoor *The relations between the younger and older churches*, in *Report of the Jerusalem Meeting of the International Missionary Council, March 24th - April 8th, 1928*, (Oxford, 1928) 207-208.

⁸ H.A. van Andel, “Wezen en Vorm van de Kerken op het Zendingsveld”, *De Opwekker*, jrg. 76, nr. 11 (nov. 1931) 585-616, spec. 596-600.

⁹ J. Verkuyl, *Onze verantwoordelijkheid tegenover Indië*. Uitgave van de Studenten-Zendingscommissie, nr. 2; Zeist, 1935.

¹⁰ *The World Mission of the Church. Findings and Recommendations of the International Missionary Council Tambaram, Madras, India, Dec. 12-29, 1938*. (Londen, s.a.) 116-136.

¹¹ De AV had in 1930 uitgesproken dat “het voorzeker dringend-noodig [is], dat elk Christen zich keere tegen alle onrecht en verdrukking, ook op maatschappelijk en politiek gebied, doch [wij] beschouwen dat niet als de taak van de Kerk en de Zending *als zoodanig*”, AV a. Commissie ter voorbereiding van de oprichting van een Zendingsraad voor Nederlandsch-Indië, p.a. dr N.A.C. Slotemaker de Bruïne, Weltevreden, 24/4/1930, AGZD 462; zie ook document 2 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

¹² J. Verkuyl, “De Kerk en de Sociale vragen”, *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken in Nederlandsch-Indië*, jrg. 27, nr. 45 (6/11/1941) 2-3; J. Verkuyl, “De Kerk en de Economische vragen”, *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken in Nederlandsch-Indië*, jrg. 27, nr. 46 (13/11/1941) 2-3.

¹³ J. Verkuyl, “De Kerk en de Staatkundige vragen”, *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken in Nederlandsch-Indië*, jrg. 27, nr. 47 (20/11/1941) 2-3.

Dit standpunt, een nauwelijks verhulde oproep tot beëindiging van de Nederlandse koloniale overheersing van Indië, was in 1941 betrekkelijk nieuw voor de Gereformeerde (en vrijwel elke andere) zending in Nederlands-Indië.¹⁴ Verkuyl's bijdrage aan het debat in zendingskringen, die kerk en zending ondubbelzinnig betrof bij de discussie over de toekomstige status van de kolonie, betekende een niet geringe verruiming van de politieke, intellectuele en theologische horizon binnen de zending, waarvan de eerste vruchten al tijdens de Japanse bezetting geplukt konden worden: de Politieke Club, een invloedrijke studiegroep van progressieve Hervormden en Gereformeerden, werd immers, mede op zijn initiatief in het interneringskamp geboren. Deze studiegroep hield zich bezig met vragen over sociale, politieke, economische en culturele gerechtigheid vanuit bijbels gezichtspunt en kwam tot de conclusie dat dit in Indië moest leiden tot politieke activiteiten en partijvorming, zij het niet tot voortzetting van de traditionele christelijke partijpolitiek. Men vond dat gepoogd diende te worden om op een vooruitstrevend program allen te verenigen die het met dat program eens waren, ook al verschilden ze in andere opzichten van mening.¹⁵

De Javaanse Kerken tijdens de Japanse bezetting, 1942-1945

De schaarse geschreven bronnen die uit de eerste hand inzicht geven in de toestand der Javaanse Kerken in bezettingstijd, bieden geen steun aan de veronderstelling dat deze Kerken in 1945 zelfbewuster en zelfstandiger waren dan in 1940 of 1942. Het tegendeel lijkt eerder waar te zijn. Javaanse christenen werden door de Japanners ervan verdacht de Nederlandse zaak te zijn toegedaan. De twee belangrijkste verslagen¹⁶ spreken van algehele ontreddeering, achteruitgang, verstrooiing van leden, vervolging en confiscatie of verwoesting van gebouwen. In sommige classes braken conflicten uit om de leiding uit, terwijl de overheersing door de Japanners met hun Groot-Azië-ideologie de kerken geen enkele ruimte liet om hun eigen identiteit vorm te geven of zich in theologisch en bestuurlijk opzicht te ontwikkelen. De druk van islam-zijde op de inheemse christenheid nam in maart 1942 onmiddellijk fors toe. Verschillende streken, waaronder de classis Banyumas, werden bovendien getroffen door hongersnoden, die de ontreddeering des te erger maakte. De Japanners zetten verschillende bevolkingsgroepen tegen elkaar op en van één Javaanse predikant, R. Soetjipto, werd gemeld dat hij "wong lengganan" (vaste klant) van de Kenpeitai was.¹⁷ Het kerkelijk leven in zuidelijk Midden-Java kwam na verloop van tijd grotendeels tot stilstand. Angst regeerde alom en voor zover er nog enige kerkelijke arbeid verricht werd, gebeurde dat zeer behoedzaam. "Vanaf 1943 hielden de Gemeenten zich stil, de meeste uit angst. Alle kerkelijke arbeid werd zeer behoedzaam verricht, al waren er kerken ook die al te stil waren", constateerde ds R.P.S. Poerbowijogo, zelfs de "penonton dan Keristen-roti" (toeschouwers en broodchristenen) waren verdwenen.¹⁸

De Japanse belofte van onafhankelijkheid voor Indonesië, gedaan in september 1944¹⁹, betekende ook voor de Javaanse Kerken meer ruimte en bewegingsvrijheid. Het kerkelijke leven begon zich langzaam te herstellen en op 7 en 8 maart 1945 kwam in de Gondokusuman-kerk te Yogyakarta de synode in vergadering bijeen, de eerste sinds juni 1942. De vergadering werd voorgezeten door ds B. Probowinoto (Jakarta). Ter synode brachten de deputaten rapport uit van de toestand der classes en kerken. Getracht werd enige orde te brengen in de treurige staat der kerkelijke

¹⁴ Een dergelijk standpunt leefde in kringen rondom het blad *De Stuw*. Dat was een uitgave van de Vereniging tot Bevordering van de Maatschappelijke en Staatkundige Ontwikkeling van Nederlands-Indië. Deze vereniging werd meestal naar haar periodiek "de Stuw-groep" genoemd. Onder de leden en sympathisanten waren ook mensen die bij kerk en zending betrokken waren, zoals de zendingsconsuls M. de Niet Gzn (1939-1949), S.C. Graaf van Randwijck (1929-1946) en J.M.J. Schepper (1918-1922), alsmede H. Kraemer, die zich allen gemengd hebben in het naoorlogse debat over de betrekkingen met Indië. Over *De Stuw*, zie J. Vogel, *De Opkomst van het indocentrische geschiedbeeld: Leven en werken van B.J.O. Schrieke en J.C. van Leur*, (Diss.; Rotterdam: Erasmusuniversiteit, 1992); E. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, (Diss.; RU Leiden, 1981), s.v.

¹⁵ J. Verkuyl, "Eenige mededeelingen", 15/11/1945, AGZD 295, (zie document 76 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

¹⁶ "Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946", AGZD 295; en R.P.S. Poerbowijogo, "Keadaan Djema'at² dilingkoengan Synode Djawa-Tengah-Selatan dizamen Djepang Maart 1942 – Aug. 1945", d.d. Ar-gasasra, 14/8/1946, AS B 3/2, (zie documenten 79 en 80 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

¹⁷ "Lapoeran para visitor", *Akta Sinode G.K.D. ke III (tiga) tgl: 24-28. Sept. 1951 di Salatiga*.

¹⁸ Zie vorige noot.

¹⁹ Op 7 sept. 1944 had de Japanse Premier Kuniaki Koiso aan Indonesië "onafhankelijkheid in de nabije toekomst" beloofd. Op 1 maart 1945 werd die belofte herhaald met de oprichting van de Badan Penyelidik Usaha Persiapan Kemerdekaan (Studiecommissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid). Deze commissie telde 62 leden, onder wie Soekarno, Muh. Hatta en Muh. Yamin. Voorzitter was dr Radjiman Wediodiningrat. Voor dit forum presenteerde Soekarno voor de eerste maal de Pancasila (1 juni), de ideologische basis voor de toekomstige onafhankelijke staat Indonesië. Harry J. Benda, *The Crescent and the Rising Sun*. (Den Haag, Bandung, 1958) 173, 184. C. van Dijk, *Rebellion under the Banner of Islam. The Darul Islam in Indonesia*, (VKI nr. 94, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981) 45.

financiën, het belangrijkste agendapunt der vergadering. Geconstateerd werd dat de kerken veel leden verloren hadden en dat er nog steeds een (relatief) groot predikantstekort heerste, doch ook dat het grootste deel van de evangelisten trouw was gebleven.²⁰ Hervatting van de zendingsarbeid in Midden-Java was echter uitgesloten – die kwam niet eens ter sprake – en zelfs de verbindingen met J.S. Hardjowasito, sedert 1940 Javaans zendingspredikant in Tugumulyo (Palembang, Zuid-Sumatra), verliepen uiterst moeizaam. Hetzelfde gold voor Medan en Pematang Siantar (Oost-Sumatra), waar twee Javaanse predikanten werkten, R.M. Dhanoepnato en R.S. Tjakrasoesila.²¹

Nieuw kerkelijk zelfbewustzijn in Midden-Java, 1945-1950

Yogyakarta

In 1945 en 1946 klonken in Midden-Java maar weinig stemmen, die zich nadrukkelijk en openlijk distantieerden van een mogelijk wederopnemen van de in 1940/1942 afgebroken betrekkingen met Nederland. De belangrijkste vertegenwoordigers van dit standpunt waren de predikanten J. Darmohatmodjo (Yogyakarta), S. Wirjotoarjo (Kutoarjo), B. Probowinoto (Jakarta) en R.P.S. Poerbowijogo (Patalan, Yogyakarta). Op een conferentie van een aantal protestantse kerken in Yogyakarta in mei 1946²² beschreef Probowinoto het karakter van de zelfstandigheid der Javaanse Kerken, die tot 1942 bestaan had, als volgt:

Deze zelfstandigheid werd door de mensen verschillend beschouwd. Sommigen vergeleken deze zelfstandigheid met een kreupele, die een stok nodig heeft (stok is: de Zending). Anderen noemden deze zelfstandigheid: broeikas-zelfstandigheid, dus niet-natuurlijk, maar kunstmatig. Deze planten kunnen buiten de broeikas en buiten de verzorging van den tuinman niet leven (broeikas en tuinman: Zending). Een derde zei: het is een zelfstandigheid zonder meerderjarigheid, dat wil zeggen een zelfstandigheid, zonder dat men zich bewust is van eigen plaats en verantwoordelijkheid.²³

De vergadering wenste deze situatie onder geen beding terug en concludeerde bovendien dat die afhankelijkheidssituatie ten onrechte had bestaan. De Javaanse Kerken hadden volgens Probowinoto overigens zelf mede schuld aan deze situatie, een verwijt dat ook uit de mond van anderen klonk. Huns inziens bezaten de Javaanse Kerken ook voor de oorlog al het vermogen om geheel op eigen benen te staan en hadden ze ten onrechte steeds voor allerlei zaken naar de Nederlandse zending opgezien – Poerbowijogo ging zelfs zover de trage groei van de Javaanse Kerken voor de oorlog aan de dominante positie van de Gereformeerde zending toe te schrijven.²⁴ Om deze afhankelijkheid jegens de Nederlandse zending niet opnieuw een kans te geven en het zendingswerk niet onnodig te belemmeren, sprak de conferentie uit dat er thans voor zelfstandig opererende buitenlandse zendingsorganen in Indonesië geen plaats meer was, hoogstens konden Indonesische kerken naar behoefte buitenlandse zendingsarbeiders uitnodigen om onder haar verantwoordelijkheid en volgens haar instructies enige tijd in Midden-Java te werken. Tenslotte sprak de conferentie openlijk en nadrukkelijk haar loyaliteit jegens de op 17 augustus 1945 geproclameerde Republiek Indonesia uit.²⁵

²⁰ Notulen in: *Synode Ngajogjakarta, kala 7 lan 8 Maart M. 1945* (getypt ms, SA).

²¹ Art. II, 2, *Synode Ngajogjakarta, kala 7 lan 8 Maart M. 1945* (getypt ms, SA).

²² "Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946", AGZD 295. Het bestuur van de conferentie bestond uit ds Wijoto Hardjotaroeno (Wonosari, Yogyakarta) en ds R.P.S. Poerbowijogo (te Patalan, Yogyakarta; eerste rector Theologische School te Yogyakarta in 1946) namens de (zuidelijke) Javaanse Christelijke Kerken (GKJ); ds Daniël (Blora) en ds S. Kartosoegondo (Pemalang) namens de GKJTU in noordelijk M.-Java; ds Mardjo Sir en ds Moeljadihardja namens de Oostjavaanse Kerk (GKJW); ds S. Djodihardjo namens de Doopsgezinde Muria-Kerk (GITJ, Pati); Abednego namens de GKBDtP in W.-Java en ds Tan King Hien namens de Chinese Kerk van M.-Java.

²³ Voor een regeling van de verhouding tussen de Javaanse Kerken en de Gereformeerde zending uit 1939, zie document 58 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

²⁴ Zie bijv. AV, "Surat Edaran", 12/3/1934, AS nf: PROA1.10. Dit is een "rondzendbrief" van de AV aan alle Javaanse kerken en kringen, die een aansporing bevat om, voor zover mogelijk en nodig, een eigen predikant of evangelist te beroepen; van de 25 geïnstitueerde gemeenten en 68 groepen en kringen die op dat moment (1934) instituering overwogen, hadden slechts elf een predikant of bereidden een beroeping voor. Ook Javaanse predikanten als Wirjotoarjo veroordeelden voor de oorlog al de "penyakit" (ziekte) der "kami-zendingen", i.e. het gebrek aan zelfstandigheid der Javaanse Kerken en het zich al te afwachtend opstellen tegenover de Nederlandse zending. Zie Wirjotoarjo, "Kedewasaan Jemaat", [1935], AS nf: PROA1.23.

²⁵ "Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946", AGZD 295, (zie document 79 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

Purwokerto en Magelang

De conferentie te Yogyakarta bleek binnen de Javaanse Kerken evenwel een minderheidsstandpunt te vertegenwoordigen. Op de synode van januari 1947 te Purwokerto (Banyumas) overheerste het gevoel dat het op eigen benen staan der Javaanse Kerken niet ten koste mocht gaan van de banden met Nederland. De synode zocht niet de breuk en sprak de bereidheid uit de samenwerking met Nederland te hervatten; de synode van Magelang (23-26 november 1948), waar nota bene de onderminister van godsdienstzaken van de Republiek, R.I. Reksohatmodjo, aanwezig was – die met zijn aanwezigheid de instemming van zijn regering met het gevoerde beleid en de synodebesluiten tot uitdrukking bracht –, bevestigde dit. Deze synode wees bovendien alle op de Kwitang-conferentie (mei 1947) gemaakte afspraken van de hand²⁶ voor zover die tot doel hadden de samenwerking ten behoeve van de zending in geheel Java met overzeese partners centraal, op inter-synodaal niveau te regelen.²⁷ Aanvaarding daarvan zou de opoffering hebben betekend van het Gereformeerde beginsel dat zending de verantwoordelijkheid van de plaatselijke kerken was en zou derhalve ook het aangaan van banden van Javaanse en Nederlandse plaatselijke kerken ten behoeve van de zending hebben bemoeilijkt, zo niet onmogelijk gemaakt hebben. Ook het feit dat de synode van Magelang algemeen het “Javaanse Eindhoven” werd genoemd – de synode van Eindhoven (februari 1948) keurde de Kwitang-akkoorden goed²⁸ –, duidt erop dat de Javaanse Kerken in meerderheid eerder dachten in termen van continuïteit in de samenwerking tussen GKN en GKJ onder handhaving van de eigen verantwoordelijkheid der beide partners dan van het maken van een nieuw begin zonder substantiële en herkenbare eigen inbreng der Nederlandse Gereformeerde Kerken. De synode van Purwokerto kon evenmin besluiten tot openlijke erkenning van Soekarno’s Republiek en nam te dien aanzien een afwachtende houding aan.²⁹

Dit verschil in benadering van de actuele politieke situatie tussen “Yogyakarta” en “Purwokerto” nam evenwel niet weg dat de op 17 augustus 1945 geproclameerde nationale onafhankelijkheid van Indonesië voor de Javaanse Kerken als geheel wel degelijk het kader vormde van waaruit ze met hun Nederlandse partners over hun toekomstige relatie wilden spreken. De oude koloniale wereld was ingestort of was bezig in te storten, en op de ruïnes diende een nieuwe Indonesische maatschappij te worden opgebouwd. De Javaanse Kerken wilden hierbij niet achterblijven. Dat hield concreet in dat men, alvorens nieuwe zendingsarbeiders uit Nederland in zijn midden te accepteren, eerst afspraken wenste te maken over de aard en omvang van de toekomstige samenwerking. Voor een zelfstandige, los van en geheel buiten de Javaanse Kerken om opererende buitenlandse zending, zoals de situatie voor de oorlog was geweest, was in de toekomst geen plaats meer. Daar waren alle betrokkenen in Midden-Java het over eens.³⁰

²⁶ Art. 39 en Bijlage XII, *Acta Synode GKD 1948* (getypt ms, SA).

²⁷ Op de Kwitang-conferentie, waaraan de Indische Kerk, de Chinese Kerken (GKI) van O.-, M.- en W.-Java, de GKJTU van noord M.-Java, de Muria-kerk (GITJ), de Soendaneze kerk van W.-Java (GKBdtP), de Oostjavaanse Kerk (GKJW) en vertegenwoordigers van de Gereformeerde zending en de Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties deelnamen, waren afspraken gemaakt over aard en omvang van het zendingswerk en de toekomstige samenwerking in de zending. Overeenstemming was bereikt over onder andere de oprichting van een theologische hogeschool en de vorming van een Majelis (of Dewan) Wakil² Synode Gereja, een orgaan dat op inter-synodaal niveau toezicht zou moeten houden op de uitvoering van de gezamenlijke zendingstaak der aangesloten kerken en zendingen in al haar aspecten. Probowinoto a. Bakker, 10/12/1947, AGZD 295; Bakker, “Rapport”, 24/2/1949, AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950. K.J. Brouwer, *Zending in een gistende wereld*, (Amsterdam, 1951) 56-63. Voor de tekst van het te Kwitang bereikt akkoord, zie document 84 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

²⁸ Art. 141, *Acta Synode GKN 1948*. Deze instemming van de synode was niet in de laatste plaats te danken het optreden van GKJ-predikant Probowinoto ter synode. Richters beschreef dat a.v.: “En iemand als Ds Probowinoto, die er bij de Synode ‘inging’ en een paar maal uitnemend heeft gesproken, hetgeen natuurlijk veel heeft bijgedragen tot de verheldering van een aantal punten, waarover men nog in onzekerheid verkeerde”, B. Richters, “Zevende Rondzendbrief”, 1-2/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948; rede van Probowinoto in Art. 108, *Acta Synode GKN 1948*. Ook in Eindhoven stuitte de voorgestelde gecentraliseerde aanpak van de zending op bezwaren. De synode stemde pas in nadat ze de verzekering had gekregen dat de Majelis (of Dewan) Wakil² Synode Gereja niet meer was dan de Indonesische tegenhanger van de Nederlandse Zendingraad (NZR, waarvan de GKN lid waren), een overlegorgaan zonder beslissingsbevoegdheid. *Rapport door de deputaten der generale synode van 1946 voor de zending onder de heidenen en Mohammedanen uitgebracht aan de generale synode van de gereformeerde kerken, die D.V. begin 1948 samenkomt te Eindhoven*, 16; Richters, “Zevende Rondzendbrief”, 1-2/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

²⁹ De opgegeven redenen waren, behalve historische en volkenrechtelijke, dat de onder voorzitterschap van Probowinoto staande commissie die het voorstel tot erkenning van de Republiek had ingediend, de rol van de Japanners bij de vormgeving van het Indonesische nationalisme en het uitroepen van de onafhankelijkheid over het hoofd had gezien en dat de exegese, die van de aangevoerde bijbelpassages, waaronder Romeinen 13, was gegeven niet bevredigde. Art. 21, 23 en Bijlage I, *Acta Synode GKD 1947* (getypt ms, SA).

³⁰ Uitvoerig hierover J.A.C. Rullmann, “Memorandum Overdracht Zendingswerk Banjumas”, sept. 1950, AGKR 5, Stukken betreffende J.A.C. Rullmann, 1948-1950. Probowinoto heeft ter synode te Eindhoven in 1948 een rede gehouden, waarin hij de situatie in M.-Java schetste. Zie Art. 108, 140, 141, Bijlage 42, *Acta Synode GKN 1948*. Dat de Javaanse Kerken het Gereformeerde karakter van hun zendingsarbeid niet wensten prijs te geven, bleek ten overvloede toen in 1950 een protocol werd opgesteld, waarin werd vastgelegd dat in Midden-Java niet alleen geen belangstelling bestond voor samenwerking met niet-kerkgebonden geloofszendingen, doch ook niet voor

De voorbereidingen in Nederland

Men kan niet zeggen dat tijdens de oorlog of in de eerste jaren daarna in Gereformeerd Nederland in brede kring de overtuiging leefde dat ten aanzien van de relatie met de Javaanse Kerken een geheel nieuwe periode was aangebroken. Hoewel veel zaken onzeker waren en zendingsarbeiders als dr H. Bergema en Verkuyl voortdurend aandrongen op bezinning en heroriëntatie alvorens tot nieuwe initiatieven te komen³¹, werd algemeen aangenomen dat deze kerken het zonder forse Nederlandse (materiële en personele) hulp niet zouden kunnen stellen, zowel inzake hun eigen voortbestaan als inzake de uitvoering van hun zendingstaak. Tevens was men de overtuiging toegedaan dat voor de Nederlandse Gereformeerde Kerken nog steeds een eigen, aparte en welomschreven zendingstaak in Midden-Java bestond, zoals voor de oorlog. De politieke realiteit van het moment gebod evenwel, dat alle initiatief vooreerst aan de Javaanse Kerken werd gelaten.³² In de praktijk betekende dit, dat men moest wachten op een uitnodiging van Javaanse zijde, al was men er, niet geheel zonder grond, van overtuigd dat de Javaanse broeders en zusters graag weer Nederlandse zendingsarbeiders in hun midden zouden ontvangen. Het belang en de ernst van de zendingstaak overstegen naar Nederlands inzicht de politieke tegenstellingen van de dag, hoe ernstig die ook waren, en mocht zo'n uitnodiging uitblijven, dan werd aan Javaanse zijde kennelijk toegelaten dat politieke en wellicht ook culturele factoren en motieven een grotere rol speelden dan hun toekwam.³³

Tijdens de oorlog was een van de weinige dingen die in Nederland nog voor de zending gedaan konden worden het selecteren en opleiden van zendingsarbeiders. Daarbij kon worden voortgebouwd op een cursus voor zendingsarbeiders waarmee door dr J.H. Bavinck, voormalig missionaire predikant in Midden-Java en sedert 1939 hoogleraar zendingswetenschappen, in januari 1940 een aanvang was gemaakt.³⁴

Gegevens over het kerkelijk leven in Indonesië ontbraken tijdens de oorlog geheel, maar men ging ervan uit dat na de bevrijding alle vacatures vanuit Nederland zo snel mogelijk dienden te worden opgevuld, te meer daar men veronderstelde dat de uit de interneringskampen bevrijde zendingsarbeiders fysiek niet in staat zouden zijn onmiddellijk weer aan het werk te gaan.³⁵ Aldus hadden vrijwel alle zendende kerken in mei en juni 1945 hun zendingspredikanten en enkele artsen klaar staan, de meesten opgeleid door Bavinck.³⁶ Voor Delft was dat de veteraan P.H. van Eijk, voor Amsterdam D.C. Mulder, voor Heeg A.G. Honig en voor Middelburg R.W. Popma en de zendingsarts H.H. Merkelijn, terwijl Utrecht J.M. Vlijm beroepen had. Hierbij kwamen nog enkele predikanten in algemene dienst, van wie enkelen al in Midden-Java waren.³⁷ Rotterdam had een Indonesische predikant beroepen, Raden Soedarmo, die tijdens oorlog aan de Vrije Universiteit theologie gestudeerd had. Hoewel menigeen onaangenaam getroffen was toen hij zich republikeins gezind betoonde, zagen anderen ook positieve kanten aan zijn benoeming: "In deze tijd van oplevend Nationalisme moet deze geste van de Zending wel een goeden indruk maken op de Javaanse kerken, die zulk een zwaren tijd door maken", aldus de Rotterdamse zendingdeputaten.³⁸

Slechts enkelen van de benoemden zouden echter werkzaam zijn op de hen toegedachte plaats. Door de omstandigheden had overleg met de Kerken van Midden-Java niet plaatsgevonden. Bovendien bleek dat de Nederlandse regering

samenwerking met kerken van niet-Gereformeerde signatuur – waarmee, afgezien van enkele Amerikaanse kerken, de Gereformeerde Kerken in Nederland als enige serieuze partner overbleven. ZD GKN a. GZD GKN, 19/1/1951, AGKU 7, Ingekomen stukken 1951.

³¹ Net als Verkuyl wees Bergema op "de noodzakelijkheid van een vrijwel geheel verlaten van de oude zendingmethode en een ons instellen op het zenden van enkele uitgelezen missionaire predikanten en specialisten [...] naar gelang van de door de Javaanse kerken zelf uitgesproken behoefte en op de door hen geschikt geachte tijd", zie "Stellingen referaat Dr. H. Bergema over 'Heroriëntering inzake ons Zendingswerk in Indonesië'", 19/11/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948, opgenomen als document 87 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

³² "Vergadering der gecommiteerden – – – Utrecht en Gelderland", 17/1/1946, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

³³ Zie bijv. B. Richters, "Tweede rondzendbrief", 23/9/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

³⁴ *Acta GKN 1939*, 166-167; zie document 62 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*. Al in 1927 was een commissie, bestaande uit W. Breukelaar, G.J. Dreckmeier, W.G. Harrenstein en H.Ph. Ingwersen, met voorstellen gekomen voor een in Nederland te geven verplichte vooropleiding van onderwijzers, artsen en verpleegsters, die in Gereformeerde zendingsdienst naar Java en Sumba wilden uitgaan, GKAMst, "Rondschrijven", 4/1927, AGKAMst. 14, Stukken betreffende de Vereniging "Het Comité tot steun van Christelijk Onderwijs in Djogjakarta en Soerakarta", 1916-1940.

³⁵ J.S. Wiersema, "Opnieuw de hand aan de ploeg!", 9/10/1941, AGZD 295; J.S. Wiersema a. GZD, 19/12/1941, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. E.H. Broekstra, "Rondschrijven", 15/10/1941, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. Aan de zijde der Rooms-Katholieke missie maakte men zich op soortgelijke wijze op om zo snel mogelijk alle opgevallen plaatsen in Nederlands-Indië te herbezetten, E.Ch. Langendam, L.C.M. Ingen-Housz a. Kerkvoogden van Nederlands-Indië, 19/10/1945, Archief van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 3.

³⁶ GZD a. GK Heeg, 29/6/1945, AGKF-N 9, Ingekomen stukken, 1941-1947.

³⁷ "Notulen van een vergadering betreffende zendingsaangelegenheden", 15/6/1945, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

³⁸ GK Rotterdam, "Verslag van den Zendingarbeid in de Residentie Banjoemas van 1 April 1940-31 Maart 1946", AGKR 2, Rapporten en Verslagen, 1915-1970; *Zendingsblad*, jrg. 45, nr. 5 (mei 1947) 8-9; *Ibidem*, jrg. 55, nr. 7 (juli 1957) 101-102.

niet zou toestaan dat iemand naar Indië zou gaan anders dan in militair verband (NICA). Dit betekende dat eind 1945 en 1946 de zending vooreerst alleen enkele verpleegsters en artsen “in uniform” kon uitzenden, doch daarvan ging niemand naar zuidelijk Midden-Java.³⁹

Slechts een handvol Nederlandse zendingsarbeiders was eind 1945 en in 1946 in verschillende functies in Java werkzaam, waaronder F.L. Bakker, G.J. van Reenen, P.H. van Eijk, A. Pos, L.W. Korvinus, J.A.C. Rullmann en J. Verkuyl, de meesten uit de kampen bevrijde veteranen van voor de oorlog. Hun met veel improvisatie uitgevoerde taak bestond in het herstellen van contacten en het waar mogelijk assisteren bij de wederopbouw van een Javaanse kerkelijke infrastructuur. Sommigen waren tevens aalmoezenier der Nederlandse troepen. Hun arbeidsterrein was evenwel beperkt tot Bandung, Semarang, Banyumas, Jakarta en Purworejo, alle gelegen in het (min of meer) door de geallieerden en de federale regering beheerste deel van Java.⁴⁰

Verwarring en dispuut in Nederland, 1945-1950

Dat de jaren 1945-1950 verward en gecompliceerd waren en dat zowel in Nederland als in Indonesië de geesten verdeeld waren, lag niet zozeer aan het feit dat geleidelijk aan duidelijk werd dat nieuwe vormen van missionaire samenwerking tussen Midden-Java en Nederland gevonden moesten worden, als wel aan de snelle en onoverzichtelijke politieke en kerkelijke veranderingen in Indonesië. Die gaven velen in Nederland het gevoel voor voldongen feiten te worden geplaatst. De inzichten ten aanzien van wat “zending” inhield waren bovendien aan verschuiving onderhevig. De geladen atmosfeer leidde tot allerlei polemieken, misverstanden, conflicten en verwijdering. De deelnemers aan de discussie vertegenwoordigden een breed scala aan invalshoeken, wensen, ervaringen en politieke achtergronden.⁴¹ Zowel de Hervormde als de Gereformeerde synode wezen de erkenning van de Indonesische Republiek van de hand. Er waren Gereformeerde zendingsarbeiders (met verlof), die het vuur aanwakkerden en geen goed woord over hadden voor Soekarno's “Mohammedaanse Staat”⁴² en ten aanzien van de godsdienstvrijheid in de Republiek hadden zij niet het geringste vertrouwen. De Gereformeerde synode mengde zich in 1946 in het gesprek door openlijk haar bezorgdheid uit te spreken over de vrijheid voor de kerk in de Republiek en ze wendde zich met een desbetreffend “getuigenis” tot de Nederlandse regering.⁴³

De heftigste emoties werden losgemaakt door protesten van Nederlandse zendingsarbeiders in Indonesië tegen het Nederlandse optreden tegen de Republiek en door de openbare schuldbelijdenissen wegens het koloniale verleden, die bij verschillende gelegenheden door zendingsarbeiders werden afgelegd. Dergelijke verklaringen werden als des te pijnlijker ervaren omdat de Javaanse Kerken weigerden zich voor het internationale forum openlijk te distantiëren van de wandaden die door hun landgenoten in naam van de onafhankelijkheid tegen Nederlanders en Indo-Europeanen in Indonesië begaan werden.⁴⁴

³⁹ ”Vergadering der gecommitteerden en gedeputeerden ad res miss. voor de prov. Utrecht en Gelderland, gehouden op 1 Augustus 1945 in de Oosterkerk te Utrecht”, 17/1/1946, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁴⁰ L.W. Korvinus a. GK Heeg, 25/9/1945, 5/1/1946, AGKF-N 9, Ingekomen stukken, 1941-1947; A.H. Vonk a. Friese ZD en GK Heeg, 5-7/11/1945, AGKF-N 9, Ingekomen stukken, 1941-1947.

⁴¹ Voor een overzicht van de Gereformeerde houding tegenover het Indonesische nationalisme, zie E.A. Scharffenorth, *Stellungnahmen Protestantischer Kirchen zur Dekolonisation von Niederländisch-Indien*. Heidelberg, 1983; Tan Hiat Han, *The attitude of Dutch Protestant missions towards Indonesian nationalism*. Princeton, New Jersey, 1967. Voor de rede van ARP-leden Schouten en Meijerink in de Tweede Kamer, zie M. van Poll, *Indonesië in het Parlement, Mei 1946*, (s.l., s.a.) 32-34, 36-39, 42-43.

⁴² V.d. Linden a. Zendingssynode Utrecht/Geld., 11/12/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁴³ Art. 6, sub d. “Notulen GZD”, 18-19/12/1946, AGZD 207.

⁴⁴ Verschillende gesprekken zijn gevoerd tussen voorstanders van onderhandelen met de Republiek en soevereiniteitsoverdracht aan Soekarno (H. Bergema, J. Verkuyl, J.H. Bavinck, Tj. van Dijk, G. Brillenburg Wurth, W.G. Harrenstein e.a.) en tegenstanders, zoals S.U. Zuidema en ARP-kamerleden J. Schouten en J.A.H.J. Bruins Slot. Deze laatste waren voordien al tegen de Ethische Politiek en bestuurlijke ontvoogding geweest wegens het verondersteld “ontbindende karakter” in staatkundig opzicht. Na de oorlog droegen ze een gezag-is-gezag/rebel-is-rebel-standpunt uit. Bruins Slot, de hoofdredacteur van *Trouw*, besloot in nov. 1947 een redevoering op een AR-jongerenvergadering: “Wie het aan Gods normen gebonden overheidsgezag loslaat, komt terecht bij het gezag van antichristelijke machten. — — — Ons verweer en ons behoud liggen alleen in het strak houden en beleven van de ordinantiën Gods voor het ganse leven. Het gezagsstandpunt is het geloofsstandpunt. — — — En dan zeg ik tot Prof. Kraemer en Schermerhorn, tot Ds Verkuyl en Ds v.d. Brink, tot den Veiligheidsraad en tot Stalin: ‘Wij, met onze A.R. Indische politiek, onze voeten zijn staande in uwe poorten, o Jeruzalem’, geciteerd in Richters, “Vierde rondzendbrief”, 25/11/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948; “Verslag van de vergadering van het moderamen van ‘generale deputaten’ met deputaten van de zendende kerken, zendingsarbeiders en leden van de A.R.-Partij, te Baarn, op Maandag, 28 Maart 1949”, AGKM 7, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1949; J. Verkuyl, *Gedenken en Verwachten. Memoires*, (Kampen, 1983) 139-140.

Vooral dankzij de invloed van H. Kraemer en J. Verdoorn drongen de Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties (VNZ) in Oegstgeest al in oktober 1945 publiekelijk aan op “algehele liquidatie” van de koloniale verhouding tussen Nederland en Indonesië en op honorering van de door Koningin Wilhelmina in december 1942 toegezegde gelijkwaardige positie van Indonesië binnen het nieuwe rijksverband.⁴⁵ Deze stemmen vonden in Gereformeerde kring hun parallel in pamfletten van verschillende zendingsarbeiders, zoals *Een Eisch van Recht*⁴⁶ van Van den Brink (Makassar), waarin hij, zich op Probowinoto beroepend, op erkenning van de Indonesische souvereiniteit aandrong⁴⁷; Verkuyl’s in behoedzame bewoordingen gestelde *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk* volgde. Het was geschreven naar aanleiding van zijn ervaringen tijdens een kort verblijf in Nederland (mei-juni 1946), toen hij op verzoek van lt. gouverneur-generaal dr H.J. van Mook een poging deed zijn geestverwanten te bewegen een minder onverzoenlijke houding aan te nemen ten aanzien van eventuele onderhandelingen met de Republiek en een mogelijke souvereiniteitsoverdracht.⁴⁸ Net als in 1941 schreef Verkuyl het streven naar onafhankelijk door de Aziatische volkeren toe aan God’s wil; alle pogingen om dat streven te dwarsbomen, zouden dan ook zeker falen.⁴⁹ In augustus 1947 verscheen een document genaamd *Verklaring en Oproep*, dat ondertekend was door een veertiental mensen, waarvan de meesten lid waren van de Politieke Club, onder wie van Gereformeerde zijde Club-voorzitter Verkuyl, F.L. Bakker, Vlijm, Pos en bestuursambtenaar D. van der Meulen. Het document verscheen naar aanleiding van de Eerste Politieke Actie, die op dat moment gaande was, en was een protest tegen het onbegrip onder Nederlandse christenen jegens de Indonesische aspiraties.⁵⁰ In Nederland juichten sommigen het stuk toe, zoals W. Fijn van Draat, voormalig predikant van de (Europese) Gereformeerde Kerk van Bandung, maar de meeste reacties (in Gereformeerde kring) getuigden van verbittering, afwijzing en tegenstand⁵¹ wegens, zoals de Utrechtse gedeputeerden ad res missionis het formuleerden, de “eenzijdigheid [...] en de totale verwaarlozing van de gezagskwesitie” waarvan het stuk blijkt zou geven.⁵² Bovendien had de synode opgeroepen tot grote terughoudendheid met het doen van uitspraken met een politieke strekking.⁵³ Vlijm werd door zijn zending kerk van Utrecht tot de orde geroepen – dat zending kerkelijke zending was hield in dat zendingsarbeiders aan hun uitzendende kerken en de synode in Nederland verantwoording schuldig waren; de “zending” had formeel geen eigen standpunt –, terwijl de generale zendingsdeputaten via het *Zendingsblad* Bakker en Pos namens de synode een reprimande gaven: ze hadden zich in het openbaar van alle commentaar te onthouden.⁵⁴

De politieke situatie in Indonesië en de Javaanse Kerken, 1945-1950

Dat de situatie op Java na augustus 1945 met het oog op een eventuele hervatting van de zendingsarbeid een weinig bemoedigende aanblik bood, neemt niet weg dat een voor kerk en zending aanmerkelijk ongunstiger scenario mogelijk

⁴⁵ "Notulen SCZ", 25/10/1945, ARvdZ 113/36/7. Zie ook K.-W. van der Hoek, *De verklaring van Oegstgeest van 25 oktober 1945*, (ongepubl. doct. scriptie, RU Groningen, 1989) 10.

⁴⁶ Amsterdam: Kirchner, 1e dr. april 1946; 2de dr. juni 1946.

⁴⁷ V.d. Brink, *Een Eisch van Recht*, 66-67.

⁴⁸ Zie Verkuyl, *Gedenken*, 134-145. G.R. Visser, "Nieuwe oriëntering in het zendingswerk", 1/6/1946, AGKR 5, Stukken betreffende A.F.J. Pieron en J. Verkuyl, 1939-1961 bevat een verslag van een "toogdag", gehouden in de Geref. Valkenboskerk te Den Haag op 28 mei 1946, waar ook Verkuyl sprak. Zijn centrale thema's waren 1. de blunder van de Ned. regering, die afwijzend gereageerd had op de motie-Wiwono (febr. 1940) in de Volksraad, waarin gevraagd werd om een rijksconferentie ter bespreking van de positie van Ned.-Indië/Indonesië binnen het koninkrijksverband; en 2. het feit dat na de oorlog de onafhankelijkheid van Ned.-Indië allang geen Nederlandse kwestie meer was, doch hoog op de Engelse en Amerikaanse politieke agenda's stond.

⁴⁹ J. Verkuyl, *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk*, (Den Haag, 1946) 60-61.

⁵⁰ Zie Bijlage I bij Van der Wal, "Profetische stemmen uit Batavia", elders in dit nummer.

⁵¹ Zie "A. Zendingzaken", *Acta Synode GKN 1948*, pag. 14 vlg. Er waren zelfs critici die de voortschrijdende centralisatie der Gereformeerde zending en de oprichting van het zendingscentrum in Baarn (en daarmee Bavinck) aanwezen als oorzaak en bron van alle "afwijkingen en missers", waaronder het feit dat de nieuwe zendingspredikanten "in politiek opzicht blagen waren" (bedoeld was Vlijm). Zie J.A.C. Rullmann, "Ervaringen op het thuisfront", *Zendingsblad*, jrg. 45, nr. 7 (juli 1947) 38-39; *Ibidem*, jrg. 45, nr. 8 (aug. 1947) 63-64. De Geref. predikant van Middelburg H. Veldkamp (1895-1956) schreef in 1947 naar aanleiding van de *Verklaring en Oproep*: "Het bloed van onze jonge mannen zal worden opgeëischt van dominee [J.J.] Buskes en zijn P.v.d.A. collega's en al die dwalende Zendingmensen, die mee aanpaptten. In de naam van alle vaders en moeders, vrouwen en verloofden, van al onze jongens en mannen in Indië slinger ik in hun aangezicht: J'Accuse"; citaat in: Richters, "Eerste rondzendbrief", 22/8/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. [Kennelijk was dit laatste een verwijzing naar de open brief die Emile Zola publiceerde op 13 jan. 1898, waarin hij het opnam voor de Franse artillerieofficier Alfred Dreyfus, die schuldig was bevonden aan landverraad.]

⁵² "Notulen vergadering Gedep. en Gecomm. Utrecht en Gelderland 6 October 1947", AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁵³ Bijlage VI, *Acta Voortgezette Synode GKN 1947*.

⁵⁴ *Zendingsblad*, jrg. 45, nr. 12 (dec. 1947) 124.

was geweest. De onafhankelijkheid werd immers bevochten door een grotendeels westers-opgeleide en op het westen georiënteerde elite van intellectuelen, politici en militairen. Veel republikeinse voormannen hadden in hun jeugd christelijk onderwijs genoten en Indonesische christenen bezetten invloedrijke posities binnen de eerste republikeinse regeringen en in het leger. Hoe anders zou het resultaat geweest zijn, indien behalve een politieke ook een sociale revolutie had plaatsgevonden en het volk massaal in opstand was gekomen of indien de islam het voortouw in de onafhankelijkheidsstrijd genomen had. Doch onder de thans heersende verhoudingen bleef de deur voor de zending open en ook de positie van de Indonesische christenheid is, ondanks tal van onaangename voorvallen en een in meer dan een opzicht ongunstig politiek klimaat in de eerste jaren na de bevrijding, op de langere termijn nooit wezenlijk bedreigd geweest.

Geruchten en feiten

Desalniettemin was de situatie op Java in de eerste twee jaar na Japanse overgave uitermate chaotisch en onoverzichtelijk. In Nederland circuleerden de wildste verhalen: "In Batavia en Midden-Java lopen honderden naakt op straat", wist iemand te melden.⁵⁵ En ook berichten over massale rampok- en moordpartijen waarvan inheemse christenen op grote schaal het slachtoffer waren, droegen niet bij tot de Nederlandse gemoedrust.⁵⁶ Dat deden ook niet de berichten over Nederlanders die binnen enkele weken na bevrijding uit Japanse interneringskampen in republikeinse kampen werden opgesloten. In Surakarta, Yogyakarta en elders werden Javaanse en Chinese gemeenten geheel of grotendeels door de republikeinen geïnterneerd en christenen zochten (opnieuw) een goed heenkomen in de bergen of in andere delen van Java; er waren er die de wapens opnamen tegen de geallieerden en de Nederlanders en er waren er die zich aan republikeinse zijde in de politiek begaven, zoals de bejaarde predikant S. Wirjotenojo. De gemeente van Pengalusan, één der oudste van Banyumas, sloeg in haar geheel op de vlucht; dat deed ook de enkele tientallen leden tellende gemeente van Tugu, niet ver van Salatiga, die eind 1945 in haar geheel een goed heenkomen zocht in het door de geallieerden beheerste Semarang. Op tal van plaatsen werden kerkelijke goederen en gebouwen, scholen, ziekenhuizen en woonhuizen van christenen, voor zover die de Japanse tijd hadden doorstaan, vernield, geplunderd of in brand gestoken.⁵⁷

De Politiële Acties

Na de Eerste Politiële Actie, die duurde van 20 juli tot 4 augustus 1947, deelde de demarcatielijn het gebied der Javaanse Kerken in tweeën. Deze lijn liep van de zuidkust door Kedu naar het noorden, boog vervolgens naar het oosten af, liep ten noorden van Magelang, boog ten oosten van Semarang naar het noorden af en bereikte iets ten noordoosten van de stad de Javazee. Tijdens de Tweede Politiële Actie van december 1948 werd het resterende, oostelijke deel van Midden-Java (Magelang, Rembang, Surakarta, Yogyakarta, Madiun, Blitar) op de republikeinen veroverd.⁵⁸

De Politiële Acties en hun gevolgen: oostelijk Midden-Java

Vanaf augustus 1947 waren alle verbindingen tussen de kerken ter weerszijde van de demarcatielijn moeilijk, zo niet onmogelijk. De betrekkingen die de Gereformeerde zending in deze tijd met de Javaanse kerken en de Javaanse christenheid in republikeins gebied onderhield, bestonden voornamelijk uit het voeren van correspondentie, onder meer met dr J. Leimena en dr mr T.S.G. Moelia, die beiden deel uit maakten van de eerste republikeinse kabinetten, en het afleggen van korte bezoeken over en weer, zoals dat van zendingsconsul dr F.L. Bakker die in mei 1948 Yogyakarta bezocht en R.P.S. Poerbowijogo en B. Probowinoto, die in dat jaar naar Nederland kwamen en de synode te Eindhoven bezochten. De op de Kwitang-conferentie van mei 1947 tussen (onder andere) de GKJ en GKN gemaakte afspraken

⁵⁵ "Aantekeningen bij notulen GZD", 4/6/1946, AGZD 295.

⁵⁶ Zendingarts D. Verveen (voorheen te Wonosobo) berichtte over moordpartijen en plunderingen in Depok nabij Bogor, Verveen a. Van Rennes, 12/12/1945, AGKF-N9, Ingekomen stukken, 1941-1947; bevestigd door C.L. van Doorn, "Jaarverslag 1945", ASZC 115/39/12; *De Protestantsche Kerk in Indonesië tijdens bezetting en terreur*, 43.

⁵⁷ Verslag in: "Notulen van de Conferentie van de Protestantsche Kerken in Indonesië, gehouden in Jogja van 21-22 Mei 1946", AGZD 295; *De Protestantsche Kerk in Indonesië tijdens bezetting en terreur*, Uitg. van het Bestuur van de Protestantsche Kerk in Indonesië, Batavia (Batavia, okt. 1946) 41 vlg.

⁵⁸ T.B. Simatupang, *Laporan dari Banaran. Kisah pengalaman seorang prajurit salama perang kemerdekaan*, (Herdr.; Jakarta: Penerbit Sinar Harapan, 1980) hfdst. i-iv. Van Eijk, "Overzicht over de verkregen contacten met de kerken op het terrein der Salatiga-zending, jan. 1949, AGKM 7, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1949. Bij het gebruik van de term "Politiële Actie" is hier aangesloten bij H.J. van Mook in zijn *Indonesië, Nederland en de Wereld*, (Batavia: De Brug-Opbouw, 1949) passim.

werden weliswaar door de Javaanse synode van Magelang van 23-26 november 1948 goedgekeurd, doch kort daarop brak de Tweede Politiële Actie uit, zodat nog ruim een jaar zou verstrijken voordat ze konden worden uitgevoerd.⁵⁹ Het zuidoostelijk gedeelte van Midden-Java, het na de Eerste Actie nog resterende deel van het republikeinse gebied, werd eind 1948 gewapender hand door de Nederlanders ingelijfd. Al snel werd echter duidelijk dat deze operatie, die gericht was op de vernietiging van de Republiek, op een mislukking zou uitlopen, vooral omdat in het voor de Nederlanders strategisch zeer belangrijke gewest Yogyakarta de sultan alle contact met de Nederlanders weigerde. Mede dankzij deze houding van Yogyakarta's elite bleven de republikeinen heer en meester van het terrein en konden ze een effectieve zenuw- en guerilla-oorlog organiseren. Soms vielen ze ook grotere plaatsen aan. De regionale economie, voor zover die nog bestond, stortte in, de inflatie was enorm, voedsel was schaars en een groeiend gevoel van angst en onveiligheid beheerste de bevolking. Gereformeerde zendingsarbeiders, zoals Van Eijk die begin 1949 vanuit Semarang de stad Solo bezocht, die een snelle "normalisatie" van de situatie verwacht hadden, zagen hun hoop dat dit deel van Midden-Java spoedig weer zou "opengaan" niet in vervulling gaan.⁶⁰

Hoewel zendingsconsul Bakker, opnieuw op bezoek in Yogyakarta in februari 1949⁶¹, op aandringen van de federale regering in Jakarta de Javaanse en Chinese Kerken aldaar aanspoorde om de voorafgaand aan december 1948 aangevatte wederopbouw van het ziekenzorg en onderwijs voort te zetten, gebeurde het tegendeel. De christelijke scholen gingen of bleven dicht, of werden, voorzover ze al door de republikeinse regering aan de kerken of andere direct belanghebbenden waren (terug)gegeven, door de bezettende macht in beslag genomen.⁶² Kerkgebouwen, pastorieën en andere kerkelijke bezittingen, voor zover ze niet verwoest waren en de openbare veiligheid het toeliet, werden nog wel gebruikt, doch de Javaanse en Chinese Kerken hadden alle contacten met de Nederlanders opgeschort. Zelfs ontmoetingen met bezoekende Nederlandse geloofsgenoten werden tot een minimum beperkt. Het aan Nederlandse kant steeds weer herhaalde en met royale financiële noodhulp zichtbaar gemaakte uitgangspunt dat "de eenheid in Christus hooger lag dan een politiek conflict" overtuigde op dat moment aan Indonesische zijde maar weinig.⁶³

De Politiële Acties en hun gevolgen: westelijk Midden-Java

Ook in het westen van Midden-Java, waar na de Eerste Politiële Actie de fysieke mogelijkheden tot herstel van kerkelijk leven wellicht enigszins verruimd waren, werd met het uitblijven van een aanvaardbare oplossing van het lopende conflict de samenwerking tussen Indonesische en Nederlandse kerkelijke instanties en vertegenwoordigers steeds moeizamer. Hoofdplaatsen als Purbolinggo, Purwokerto, Cilacap en Banyumas, en ook het zendingsziekenhuis Trenggiling in Purbolinggo, werden in 1947 en 1948 herhaaldelijk aangevallen en geplunderd of lagen in de vuurlinie tussen Nederlandse eenheden en al of niet reguliere republikeinse troepen. Enkele gemeenten hielden in 1947 en 1948 op te bestaan (zoals die te Muntilan) en van ten minste drie evangelisten is bekend dat ze in de nasleep van de Politiële Acties op geweldadige wijze aan hun einde kwamen, onder wie Rasidin Martohardjono, werkzaam in Kebumen.⁶⁴ Niet alleen niet in Nederland, ook niet op Java doorzag iedereen onmiddellijk het hachelijke van de situatie. Persberichten spraken immers hoopvol van vooruitgang in de onderhandelingen met de Republiek. Sommigen vroegen zich in deze tijd dan ook hardop af waarom de zending niet onmiddellijk in Banyumas weer aan het werk ging, nu althans dat "zendingsveld toch weer 'open' was".⁶⁵ Zendingsarts Miedema berichtte de Rotterdamse kerkeraad naar aanleiding van een kort bezoek aan zijn oude ziekenhuis in Purbolinggo (Banyumas) in april 1948:

In Poerbolinggo is het Friesche bataljon gelegerd en dit kwijt zich in alle opzichten uitmuntend van zijn taak. Het is merkwaardig te zien, hoe deze mensen rechtstreeks uit Friesche weiden en bouwlanden daar haast geassimileerd zijn door de bevolking. Hun gedrag is uitmuntend en ongekunsteld en open gaan ze met iedereen om en vinden bij Javaan en Chinees een hartelijk welkom, zonder dat hen gevraagd wordt of zonder dat ze het van zichzelf weten of ze progressief of conservatief zijn. Ze geven zich; meer wordt van hen zeker niet gevraagd en ik heb het idee, van ons ook niet, integendeel het wordt van de zending verwacht [dat die zich zonder meer geeft].⁶⁶

⁵⁹ Bakker, "Rapport", 24/2/1949, AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

⁶⁰ Van Eijk, "Verslag over mijn bezoek aan Solo (28 Febr. - 2 Maart 1949)", AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

⁶¹ Bakker, "Rapport", 24/2/1949, AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

⁶² PPSK a. RvS, 5/5/1951, AGKM 8, Ingekomen en uitgegane stukken 1951-I.

⁶³ B. Richters, "Tweede rondzendbrief", 23/9/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁶⁴ "Lapoeran para visitorator", *Akta Sinode G.K.D. ke III (tiga) tgl: 24-28. Sept. 1951 di Salatiga*.

⁶⁵ B. Richters, "Vijfde rondzendbrief", 1/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

⁶⁶ J.J. Miedema a. GKR, 22/4/1948, AGKR 3, Stukken betreffende J.J. Miedema, G.J. Hoekstra en E.T. Kal, 1932-1951.

Doch de schijn bedroeg. De werkelijkheid was anders dan de woorden van Miedema en allerlei hoopvolle berichten en regeringsverklaringen suggereerden. Pos, op bezoek in Banyumas in februari 1948, had al gewaarschuwd:

Het is thans in deze streken rustig. De bevolking werkt in vele opzichten met de besturen en de militairen mee. Velen “duimen” bij het voorbijrijden van de militaire auto’s en de jeugd juicht. Ik heb echter bij verschillende gelegenheden de militairen duidelijk trachten te maken, dat men daarin niet te veel zoeken moet. In alle godsdiensten ontvangen de kwaadste goden de meeste attentie en de grootste offers. Dit is in vele opzichten een verschijnsel van vrees.⁶⁷

Dat zelfs in federaal gebied van hervatting van enig zendingswerk voorlopig geen sprake kon zijn, bleek ook uit het feit dat een groeiend aantal Javaanse christenen de wijk nam, waaronder het grootste deel van het personeel van kerkelijke kantoren, net geopende christelijke scholen, de medische dienst en andere kerkelijke instellingen. Het aantal gewapende incidenten begon in de loop van 1948 weer toe te nemen; kerkleden en hun voorgangers in Banyumas meden de omgang met hun Nederlandse geestverwanten, weigerden soms zelfs in één auto met hen te zitten “om geen verkeerde indruk te wekken”.⁶⁸

De situatie moet in de ogen van veel Javaanse christenen en andere betrokkenen inderdaad bizar geweest zijn: “hun” Nederlandse zendingspredikanten, zoals Rullmann en Pos in Banyumas en Van Reenen en Van Eijk in Semarang, spraken over samenwerking, wederopbouw en herstel der betrekkingen en dienden de Javaanse gemeenten, terwijl ze zich tevens bezighielden met de geestelijke verzorging van Nederlandse militairen en KNIL-soldaten – wier optreden *toen al* ernstig werd bekritiseerd⁶⁹ – waarvoor ze Javaanse en Chinese kerk- en schoolgebouwen gebruikten. Rullmann en zijn collega’s wierpen bovendien alle beschuldigingen uit Nederland van gebrek aan loyaliteit ver van zich af.⁷⁰ In Banyumas waren in 1948 de overste van het Friese bataljon en veel officieren Gereformeerd of “nauwe geestverwanten”⁷¹; de aalmoezeniers van de Nederlandse eenheden, waaronder zich Hervormde, Gereformeerde en Christelijke Gereformeerde predikanten bevonden, boden hun diensten aan Javaanse en Chinese Kerken aan en gingen daar soms werkelijk ook in diensten voor.⁷² Dat door Javaanse zijde niet aan alle contacten met de zending een abrupt einde gemaakt is kan slechts toegeschreven worden aan de buitengewone lankmoedigheid en de algehele verwarring en desoriëntatie van de inheemse christenheid, die in deze jaren geplaatst werd voor een wel zeer ernstig conflict van loyaliteiten.⁷³ Deze hachelijke situatie van keuzen zonder uitweg, moeizame of verbroken verbindingen, nachtelijke schietpartijen, vergaderverboden, reisbeperkingen, voedseldistributie en militaire contrôles heeft geduurd tot aan de wapenstilstand van augustus 1949.⁷⁴

”Kwitang” (1947) en “Semarang” (1950)

Temidden van al deze verwarring en chaos slaagden vertegenwoordigers van de Nederlandse en Javaanse Kerken er desalniettemin in de contacten tussen beide en de samenwerking in de zending op de langere termijn te herstellen: ter-

⁶⁷ ”Rapport van het bezoek van Ds. A. Pos aan het zendingsterrein Banjoemas van 6-16 Februari 1948”, AGKF-N 10, Ingekomen stukken, 1948-1950.

⁶⁸ ”Rapport van het bezoek van Ds. A. Pos aan het zendingsterrein Banjoemas van 6-16 Februari 1948”, AGKF-N 10, Ingekomen stukken, 1948-1950.

⁶⁹ Zie het *Wending*-nummer van mei 1949 en de *Groene Amsterdammer* van 26 febr. 1949; zie ook *De Excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950*. (Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, Den Haag, 1995), Par. “Overzicht — — — overheidsarchieven”, 19-20 (M.-Java, sept. 1947), 26 (O.-Java, doodschieten van Jav. christenen in Mojosari, maart 1948), 27-28 (M.-Java, Gombong, maart-april 1948), 33-34 (Yogyakarta, dec. 1948), 45 (idem, febr. 1949), 53-54 (Purbolinggo), etc.; Par. “Overzicht — — — parlementaire stukken”, 9 (vernietiging van de Oostjavaanse christen-desa Peniwen, febr. 1949).

⁷⁰ Rullmann schreef in 1949, naar aanleiding van een bewering van S.U. Zuidema, dat de Gereformeerde zendelingen op Java niet bereid zouden zijn tegen “het communisme” te strijden: “Het is leugen en laster, dat de zending zich onvaderlands gedraagt. Ieder kan zich van het tegendeel overtuigen. Mijn pastorie en alle pastorieën hebben volgezet met onze Hollandse militairen in uniform en dat hebben de Javaanse Republikeinse broeders begrepen en gewaardeerd, en ze gaven in dezen een beschamend voorbeeld van onderscheidingsvermogen en groetheid van geest, die ik in principiële helden van het slag Zuidema node mis”, Rullmann a. Bouwmeester, 26/12/1949, AGKR 5, Stukken betreffende J.A.C. Rullmann, 1948-1950.

⁷¹ Miedema a. GKR, 22/4/1948, AGKR 3, Stukken betreffende J.J. Miedema, G.J. Hoekstra en E.T. Kal, 1932-1951.

⁷² Miedema a. GKR, 22/4/1948, AGKR 3, Stukken betreffende J.J. Miedema, G.J. Hoekstra en E.T. Kal, 1932-1951. Pos, “Rapport”, 6-16/2/1948, AGKF-N 10, Ingekomen stukken, 1948-1950.

⁷³ Rullmann a. Bouwmeester, 18/7/1949; Rullmann, “Memorandum”, sept. 1950, beide in AGKR 5, Stukken betreffende J.A.C. Rullmann, 1948-1950.

⁷⁴ Bakker, “Rapport”, 24/2/1949; Van Eijk, “Verslag over mijn bezoek aan Solo (28 Febr. - 2 Maart 1949)”; Kuiper a. GK Heeg, 9/2/1950, alle stukken in AGKF-N 10, Ingekomen stukken 1948-mei 1950.

wijl de Eerste Politie Actie op uitbreken stond, werd op de Kwitang-conferentie (mei 1947) overeenstemming bereikt over de grondslag der toekomstige samenwerking.⁷⁵ Op een conferentie in Semarang (januari 1950) werden de laatste details geregeld.⁷⁶ De op basis hiervan in 1950 en 1951 overeengekomen regionale akkoorden, die de samenwerking in de zending in Midden-Java tussen plaatselijke Javaanse en Nederlandse kerken regelden, vormden een compromis tussen beider aspiraties. Ze garandeerden voor de eerstkomende jaren de voortgezette Nederlandse betrokkenheid bij en invloed op de ontwikkeling en opbouw van het zendingswerk in Midden-Java en tot op zekere hoogte de GKJ zelf. Tevens sloten ze op Javaanse wens aan bij wat gaande was op het forum der internationale missionaire betrekkingen. Want de regionale akkoorden incorporeerden dezelfde beginselen voor de samenwerking in de zendingsarbeid, die in juli 1947, twee maanden na de Kwitang-conferentie, door een vergadering van de International Missionary Council (IMC) te Whitby, Ontario, Canada, werden aangenomen, namelijk dat van “partners in obedience”.⁷⁷ Dat hield in dat jonge en oude kerken “samen- en medewerkers in gehoorzaamheid” waren. De overeenkomsten van Kwitang en Semarang resulteerden in een situatie waarin de Javaanse en Nederlandse Gereformeerde Kerken beide hun volle zendingsverantwoordelijkheid behielden, waarbij de Nederlandse de hunne uitoefenden “in en door de Javaanse kerken”. De verantwoordelijkheid voor de zending werd gedeeld, terwijl de krachten werden gebundeld.⁷⁸

Epiloog: veranderende inzichten in het wezen der zending

Hiermee werd in grote lijnen het patroon van de Javaans-Nederlandse samenwerking voor de eerstvolgende twee decennia bepaald. Hoewel de Javaanse Kerken in organisatorisch en theologisch opzicht geheel op eigen benen stonden en eigen wegen zochten – zonder evenwel het Gereformeerde erfgoed te verloochenen –, kon niet verhinderd worden dat in de praktijk de van voor de oorlog daterende financiële afhankelijkheid van de Javaanse Kerken jegens de GKN grotendeels bleef bestaan. Dit betekende dat tot soms 80% of 90% van de uitgaven (niet alleen de zendingsuitgaven, doch alle) van een Javaanse Kerk door de betreffende Nederlandse partnerkerk gedragen werd.⁷⁹ In Nederland werd dit aangemoedigd. Zending betekende in Nederlandse ogen immers geven en de wens om de gezamenlijke zendingstaak met voortvarendheid aan te vatten, gecombineerd met de behoefte om de Javaanse broeders en zusters te laten delen in de eigen overvloed enerzijds, en anderzijds de sociaal-economische realiteit dat het overgrote deel van de Javaanse Kerken uit kleine boeren, arbeiders en eenvoudige handwerkslieden bestond, die bovendien een nietige minderheid vormden in een immense moslimwereld, lieten naar men dacht geen andere mogelijkheid open dan de beurzen wijd open te houden. Bovendien werd in de eerste jaren nog een zware morele verantwoordelijkheid gevoeld: de Javaanse broeders en zusters hadden immers ernstig onder zeven of acht jaar oorlogsgeweld geleden. De Javaanse Kerken bleven leven vanuit de gedachte: wij leveren de krachten en de plannen, Nederland de middelen om de plannen uit te voeren.⁸⁰

Die plannen omvatten de ontwikkeling van wat Tambaran de “Christian social action” had genoemd, doch na de oorlog “comprehensive approach” heette. Deze benadering was uitdrukking van het inzicht dat de evangelieverkondiging alle aspecten van het menselijk bestaan moest omvatten en gestalte krijgen in woord en daad.⁸¹ In dit kader werden allerlei projecten geëntameerd en cursussen in nieuwe landbouwmethoden en -technieken gehouden, die mede waren

⁷⁵ Zie boven, pagina 141, voetnoot 26; zie document 84 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

⁷⁶ De tekst van de Overeenkomst van Semarang is afgedrukt als Art. 115, *Acta Synode GKN 1950*.

⁷⁷ S.C. Graaf van Randwijck, *Medewerkers in gehoorzaamheid*. (Amsterdam, 1948) 21, Van Randwijck woonde de conferentie bij; zie over Whitby ook I.P.C. van 't Hof, *Op zoek naar het geheim van de zending. In dialoog met de Wereldconferenties 1910-1963*. (Wageningen, 1972) 131-154.

⁷⁸ *Rapport door de deputaten der generale synode van 1946 voor de zending onder de heidenen en Mohammedanen uitgebracht aan de generale synode van de gereformeerde kerken, die D.V. begin 1948 samenkomt te Eindhoven*, (Kampen, 1946) 17.

⁷⁹ Voorbeeld: in de classis Purwodadi betaalden de Javaanse kerken in de jaren vijftig zelf 5% (vijf procent) (1956: 9.000 rupiah, ca. f 2.250,00, i.e. ca. f 1,10 per lid per jaar) of zelfs minder van de totale kerkelijke begroting (incl. zendingsbegroting). Naar aanleiding van de eerste zendingsbegroting van Purwodadi (voor 1951), die in verhouding tot de omvang van de kerk uitzonderlijk hoog was, schreef V.d. Linden aan de GK van Arnhem: “De Kerken in Nederland zullen van meet af de Javaanse Kerken duidelijk moeten maken hoever de draagkracht in Nederland reikt. Wij laten hier geen gelegenheid voorbijgaan om hun daarop te wijzen maar nog steeds is Nederland het land van de steenrijke Hollander. Het land van de onbegrensde mogelijkheden. Daarbij komt het feit dat onze Javaanse Broeders nog steeds niet de waarde van het geld kennen. Zo ergens dan dreigt hier het gevaar dat zij weer gaan aanleunen tegen de Zending”, V.d. Linden a. GK Arnhem, 5/1/1951, AGKA 2, Stukken betreffende het zendingsterrein Purwodadi, 1951-1953.

⁸⁰ Zie hierover C.H. Steenwinkel, H. Baas, “Het financieel beleid der Javaanse Kerken”, 27/6/1960, AGKF-N 19, Stukken betreffende de sociaal-economische dienst, 1960-1961 (zie document 179 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*).

⁸¹ Zie bijv. A.G. Honig, *Bijdrage tot het onderzoek naar de fundering van de zendingsmethode der Comprehensive Approach in het Nieuwe Testament*. Diss.; Kampen, 1951.

bedoeld om de trek van het platteland naar de stad tegen te gaan. Hiervoor werden enkele Nederlandse deskundigen naar Midden-Java uitgezonden.

Doch dit alles heeft de geringe draagkracht van het grootste deel der Javaanse Kerken, met name die ten plattelande, niet kunnen verbeteren en geen einde kunnen maken aan hun financiële afhankelijkheid jegens Nederland. Doordat steeds grotere en kostbaardere projecten werden gestart, vaak uit prestigeoverwegingen, werd die afhankelijkheid zelfs eerder vergroot. De aan Nederland (en partners in Australië, Nieuw-Zeeland en Amerika) gepresenteerde begrotingen bleven explosief stijgen, met tientallen procenten per jaar.⁸² Deze materiële afhankelijkheid heeft twee decennia bestaan. Op een conferentie in juni 1969 te Kopeng, een bergdorp nabij Salatiga, kwamen de GKN en de GKJ een herziening van de Nederlandse financiële steun aan de GKJ overeen. Hoewel pas 24 van de op dat moment bestaande 160 GKJ-gemeenten in staat waren geheel zelf hun voorganger te bekostigen en de overige geheel of gedeeltelijk op (Nederlandse) steun aangewezen waren⁸³, beëindigde de GKN in fasen, te beginnen in 1970, alle steun voor de personeels- en andere routineuitgaven van de GKJ.⁸⁴ Een tijdperk was toen definitief voorbij.

Summary

For the Javanese Christian Churches in Southern Central Java (Pasamoewan-Pasamoewan Christen Djawi ing Djawi Tengah Kidoel) the years from 1942 until 1950 brought great upheaval and profound change. These churches originated from the mission of the Reformed Churches in The Netherlands (Gereformeerde Kerken in Nederland, GKN). Although in 1931 they had established themselves as independent churches, until the outbreak of the war the relations between them and the Dutch mission remained close. After 1931 the Dutch mission continued to work in Central Java alongside the Javanese Churches. During the war (1942-1945) the Javanese Churches suffered heavily. Although the number of ministers and evangelists grew slightly, many local Christian communities saw their activities restricted and some even ceased to exist. In 1942 these Churches were still in a process of church building and were not yet fully prepared to completely govern themselves and to rely entirely on their own strength. The policy of the Japanese who controlled all aspects of social and cultural life did not offer these Churches any opportunity to develop their own identity and sense of independence. August 17th, 1945, a few days after the Japanese surrender, Soekarno proclaimed the Republic of Indonesia. This triggered a war in which the Dutch (in vain) tried to reconquer Indonesia and reestablish colonial rule. Again the Javanese Churches had a hard time, suffering among other things from conflicting loyalties.

During the Second World War, when all communications between Indonesia and The Netherlands were cut off, the Dutch Reformed Churches prepared themselves to rebuild and continue their mission work in Java as soon as possible. But Soekarno's Declaration of Independence changed things significantly. A Church conference held in May 1946 in Yogyakarta, the centre of Republican Indonesia, decided that all future relations between foreign missionary organizations and the Javanese Churches had to be entirely different from those existing before the war. In the future all mission work carried out in Java would have to be the responsibility of the Javanese Churches. This conference was followed by several meetings between representatives of the Dutch Reformed Churches and the Javanese Churches. As a result in May 1947 both sides reached an agreement, called the "Kwitang agreement" (after the building in Jakarta, where the conference was held). It was decided that all mission activities in Central Java should be the joint responsibility of the Dutch and the Javanese Reformed Churches. As was said at the time: responsibility was shared, forces were joined. On the basis of this overall Kwitang agreement in 1950 and 1951 separate agreements were concluded between local Javanese and Dutch Churches. Although after the war the reliance of the Javanese on theological and moral leadership of the Dutch Churches rapidly vanished, the financial weakness on the part of the

⁸² Art. 35, 62, *Akta Sinode GKD 1964* (getypt ms, SA). In 1970 werd, afgezien van de salarissen, omstreeks de helft van de begroting van de classes door de classes zelf opgebracht; de salarispost kwam nagenoeg geheel, de evangelisatie- en zendingspost zelfs geheel voor rekening van Nederland. Zelfs in het relatief rijke Yogyakarta kwam in 1969 85% van de zendingsbegroting (w.o. alle kerkbouw; in Solo was dat zelfs 90%) en 75% van alle salarissen voor rekening van de GK van Amsterdam; bij wijze van uitzondering (de enige in M.-Java) werden de overige interne kosten geheel door Yogyakarta zelf opgebracht. Zie Soemitra a. RvS, 3/11/1969, AGKA 4, Stukken betreffende het zendingsterrein Purwodadi, 1968-1969.

⁸³ De veronderstelling is gerechtvaardigd dat de reden dat vooral plattelandsgemeenten aarzelden een eigen predikant te beroepen slechts gedeeltelijk een kwestie van ontbrekende geldmiddelen of kandidaten was, doch dat die aarzeling ook voortkwam uit de vrees dat een academisch opgeleide voorganger weinig begrip en geduld zou hebben voor daar voortlevende voorouderlijke gewoonten. Zie "Masalah hubungan gerejja dengan perubahan² sosial kulturil atau modernisasi", 1970, AS B 3/1.

⁸⁴ Verslag van de Kopeng-conferentie in: "Laporan kepada sidang sinode ke 13 tentang: perkembangan kerja-sama GKD-GKN sejak Juni 1969 hingga kini", gestencilde uitgave synodekantoor GKJ, gedat. Salatiga, 5 juli 1973; zie ook *Zendingsblad*, jrg. 68, nr. 7 (juli-aug. 1970) 168-170.

Javanese Churches meant a strong and lasting commitment of the Dutch to support their Javanese sisters and brethren. This situation continued until about 1970 when this aspect of the relations between both sides were again reconsidered.

Gebruikte afkortingen

AGKA	Archief Gereformeerde Kerk te Arnhem, RA Utrecht
AGKAmst.	Archief Gereformeerde Kerk te Amsterdam, RA Utrecht
AGKD	Archief Gereformeerde Kerk te Delft, RA Utrecht
AGKF-N	Archief Gereformeerde Kerk te Friesland-Noord, RA Utrecht
AGKH	Archief Gereformeerde Kerk te Heeg, RA Utrecht
AGKM	Archief Gereformeerde Kerk te Middelburg, RA Utrecht
AGKR	Archief Gereformeerde Kerk te Rotterdam, RA Utrecht
AGKU	Archief Gereformeerde Kerk te Utrecht, RA Utrecht
AGZD	Archief der Generale Zendingsdeputaten, RA Utrecht
AR(P)	Anti-Revolutionaire (Partij)
ARvdZ	Archief Raad voor de Zending, Ned. Herv. Kerk, Oegstgeest
AS	Archief Synodekantoor GKJ, Salatiga, Midden-Java
AV	Algemene Vergadering van Missionaire Arbeiders in Midden-Java
AZD	Algemene Zendingsdeputaten
GITJ	Gereja Injili di Tanah Jawa
GK	Gereformeerde Kerk
GKBdtP	Gereja Kristen Bumiputra di tanah Pasundan, Chr. Pasoendankerk
GKI	Gereja Kristen Indonesia, Chr. Indonesische Kerk
GKJ/D	Gereja-Gereja Kristen Jawa (Djawa), Javaanse Chr. Kerken
GKJTU	Gereja Kristen Jawa Tengah Utara, Chr. Kerk van Noordelijk Midden-Java
GKJW	Gereja Kristen Jawi Wetan, Chr. Kerk van Oost-Java
GKK	Gereformeerde Kerken
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GZD	Generale Zendingsdeputaten
IMC	International Missionary Council, Internationale Zendingsraad
NICA	Netherlands Indies Civil Affairs
NZR	Nederlandse Zendingsraad
PPSK	Perserikatan Perkumpulan Sekolah ² Kristen Jawa Tengah, Bond van Christelijke Schoolverenigingen van Midden-Java
PvdA	Partij van de Arbeid
RU	Rijks Universiteit
RvS	Raad van Samenwerking (Baarn, 1951-1970)
SZC	Samenwerkende Zendingscorporaties in Oegstgeest
ZD	Zendingsdeputaten